

פורסם לראשונה במוסף שבת של מקור ראשון

'חלוצים בודדים': השורשים המפתיעים של מפעל היאחזויות הנח"ל/ נדב פרנקל¹

בצהרי יום ה-25 ליולי 1951 הגיעה פלוגת חיילים המורכבת ברובה מעולים חדשים לנקודה הנמצאת כשני קילומטרים מגבול ישראל מצרים, בסמוך לעיר עזה. החיילים היו עתידיים להשתתף בניסיון חלוצי שיעצב את פניה של ההתיישבות במדינת ישראל יובל שנים קדימה: זו הייתה היאחזות הנח"ל הראשונה שנקראה נחלאים א' והפכה שנתיים מאוחר יותר לקיבוץ נחל עוז. בחמישים השנים הבאות יקומו עוד כמאה היאחזויות נח"ל, ומושג היאחזות יהפוך לשם נרדף לחלוציות, הפרחת השממה, ושיאו של קשר הגורדי שבין התיישבות לביטחון במעשה הציוני.

בשורות הבאות ננסה, לאור עבודת דוקטורט שנכתבה על ידי בהנחייתו של ד"ר גדי קרויזר, במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר אילן, לשחזר את תהליכי הראשית של מפעל היאחזויות הנח"ל לאור מסמכים ראשוניים בני התקופה. אחת המסקנות המפתיעות העולות מהמחקר היא שאת שש היאחזויות הראשונות לא הקים ה'קהל הטבעי' למשימות התיישבות- בני הגרעינים, יוצאי תנועות הנוער, אלא דווקא עולי העלייה ההמונית ממזרח אירופה, אסיה וצפון אפריקה בשנותיה הראשונות של המדינה, וכן 'נוער השכונות והפרברים', כפי שכונה אז נוער השוליים. דווקא חיילים אלו, שנקראו בעגה הנחלאית 'ה'בודדים' (מכיוון שלא היו משויכים לגרעין התיישבותי) היו אלו שזכו, לעיתים בעל כרחם, לאיש את נקודות היישוב המורכבות ביותר מבחינה ביטחונית.

בשנים הראשונות שלאחר הקמתה התמודדה מדינת ישראל הצעירה עם אתגרי ביטחון רבים. ישיבתם של מאות אלפי פליטים סמוך לגבולות המדינה גרמה לתופעה של הסתננות לתוך שטח ישראל, לעיתים תמימה, לעיתים פלילית- לשם שוד וגניבה, ולעיתים אלימה, לשם פגיעה בנפש. צה"ל, שמייד לאחר תום מלחמת העצמאות קוצצה באופן דרסטי מצבת כוח האדם שלו כדי לפנות תקציב לאתגרים האזרחיים של מדינת ישראל, ושמרבית חייליו היו עולים חדשים, לא הצליח לתת מענה מלא לבעיות הביטחון. ישראל ניסתה ליישם מספר פתרונות כדי להקל על מצוקת ההסתננות, כמו הקמת מערכי ההגנה המרחבית (הגמ"ר), חיל הספר ומג"ב, אולם ההסתננות לא נעצרה. כך, בשנת 1952 נספרו 16,000 מקרי הסתננות לשטח ישראל.

גורם שהעצים את פגיעתם של המסתננים היה העובדה שחלק ניכר מהיישובים בסמוך לגבול, בספר, היו יישובי עולים. מקרי חדירה לאותם היישובים, שלעיתים הסתיימו בשוד וגניבה והורידו לטמיון את פרי עמלם של המתיישבים ולעיתים בפגיעה בנפש, גרמו לדה מורליזיצה, לבהלה, ובמקרים מסוימים לנטישה חלקית או מלאה של יישוב. נקל לשער כיצד הרגישו מתיישיבי הספר כאשר קמו בבוקר וגילו פרה גנובה, צינור מים שדוד, או במקרים אחרים הבחינו כי המסתננים ביקרו בחצר ביתם, גנבו כבסים מהחוט או אוכל מהמזווה והיו קרובים מרחק של מטרים ספורים ממיטות ילדיהם.

¹ ד"ר נדב פרנקל משמש כמנהל מחלקת קהל רחב בבית ספר שדה כפר עציון

כדי לייצב את התיישבות הספר נקרא חיל הנח"ל (נוער חלוצי לוחם) לדגל. הנח"ל הוקם בקיץ 1948 במהלך מלחמת העצמאות, ונועד להוות 'חיל התיישבות' כדי לבסס את כיבושי המלחמה. מרבית חייליו היו בני הגרעינים ההתיישבותיים, בוגרי תנועות הנוער. עתה נקרא הנח"ל להקים יישובים חדשים בגבולות, כדי להוות 'כליא ברק' למסתננים, ולאפשר מצב ביטחון תקין ביישובי העולים בספר. לאחר תקופה מסוימת בה החל הנח"ל להקים יישובים חדשים, כמו ראש הנקרה, האון ותל קציר, גברה ידן של התנועות הקיבוציות, שהייתה להן השפעה משמעותית על גרעיני הנח"ל. התנועות העדיפו, באופן טבעי, שהגרעינים לא יופנו להקמת יישובים חדשים אלא לתגבר את הקיבוצים הקיימים והקטנים בספר, שנפגעו קשות במלחמת העצמאות. השפעתן של התנועות הייתה מכרעת. במשך שנה וחצי, מסוף 1949 ועד קיץ 1951, קם יישוב אחד בלבד בידי הנח"ל – ניר אליהו – בעיצומה של תנופת התיישבות אדירה במדינה, ובכלל זה בגבולות (בשנת 1950 לבדה הוקמו במדינה 115 יישובים חדשים), והחמרה במצב הביטחון ביישובי הספר שאוכלסו בעיקר בעולים חדשים.

במקביל להתרחשויות ההתיישבותיות והביטחוניות העלה בתחילת 1949 ראש אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון ואיש קיבוץ אפיקים, אליק שומרוני, רעיון מהפכני. במכתב לבן גוריון הציע שומרוני כי כל צעיר בן 18 שיגויס לצבא (ולא רק בוגרי תנועות הנוער) יופנה, לאחר אימון בסיסי בן מספר חודשים לעבודה חקלאית בנח"ל למשך מרבית זמן שירותו. לאחר תום ההכשרה החקלאית הציע שומרוני כי חלק מהקבוצות שיתגבשו יישלחו ליישב את אזורי הספר:

"הנח"ל צריך למשל להכשיר בריגדה לאילת ובריגדה אחרת לחבל ים המלח... כפרי הנח"ל יחד עם ההתיישבות הקיימת יהיו כפרים לוחמים המתגייסים בשעת חירום לתפקידי קרב בתוך מערך כוחות מתואם של צה"ל" (אליק שומרוני אל דוד בן גוריון, 13.1.1949, מתוך ארכיון יד טבנקין).

הצעתו של שומרוני אכן הייתה מרחיקת לכת, ואם הייתה מתקבלת כלשונה הייתה הופכת את צה"ל הצעיר לצבא חקלאי בעיקרו. לאחר דין ודברים עם גורמים צבאיים מיתן שומרוני את הצעתו וקבע כי כלל המתגייסים ישרתו בנח"ל רק במסגרת שנת השירות הראשונה שלהם בצבא. בספטמבר 1949 התקבל חוק שירות הביטחון התש"ט, ובו סעיף 6 שייחד את השנה הראשונה לשירות הצבאי, למעט שלושה חודשים של אימון צבאי בסיסי, להכשרה חקלאית. במהלך הדיונים על חוק שירות הביטחון בכנסת העלה ח"כ שלמה לביא ממפא"י, איש קיבוץ עין חרוד, הצעת ייעול לסעיף 6. לביא חשש כי חיילים ללא ידע חקלאי שיופנו למשקים קיימים יהיו 'סותמי חורים'. לכן הציע לביא כי הנח"ל, יחד עם המחלקה להתיישבות בסוכנות, יקים בגבולות חוות חקלאיות בהן ישרתו החיילים, ילמדו את עבודת האדמה, יספקו תוצרת חקלאית וישמרו על הגבול. הצעה זו תהווה בהמשך את המסד הראשוני להקמת ההיאחזויות.

בקיץ 1950 התגייס לנח"ל המחזור הראשון לאחר החלת חוק שירות הביטחון, ומרבית מגויסיו היו חיילים 'בודדים'. חבלי הלידה לא היו קלים. כך לדוגמה מרד של ממש פרץ במחלקה של בודדים שהוצבה להכשרה חקלאית בקיבוץ ניר עם. הבודדים טענו שהם אינם קיבוצניקים, ולכן סירבו לצאת לעבודה בענפי המשק. מפקד הנח"ל, יצחק פונדק, הורה לשוטרי המשטרה הצבאית לעצור את מנהיגי המרד. שאר המחלקה 'נשברה' ושבה לעבודה. גם בחלק מהקיבוצים הקולטים לא נרשמה

התלהבות משילובם של הבודדים. בקיבוץ אורים ביקשו להחליף את הבודדים שקיבלו בחיילי הגרעינים.

אולם גיוס הבודדים לנח"ל היה לעובדה מוגמרת, ובמהלך חמש השנים הבאות התגייסו לנח"ל (שהפך מחיל לפיקוד) 7,000-10,000 חיילים בודדים, ללא רקע חקלאי. הצלחת המיזם הייחודי נזקפת לזכותו של שומרונני, שטען כי ההימנעות משליחת עולי ארצות המזרח התיישבות חקלאית בגלל קשיי שפה ומנטליות פירושה "כי היצירה החלוצית נסתיימה עם דגניה, נהלל רביבים ונגבה; פירוש הדבר כי המוני העולים לא יצליחו להסתגל לארץ... פירוש הדבר למעשה – הפסקת העלייה ביום מן הימים" (שומרונני, מגל וחרב, עמ' 102).

בתחילת 1951 החל להתקרב מועד סיום השנה הראשונה בנח"ל של הבודדים. כאן התלכדו מספר גופים: שומרונני ומפקדי הנח"ל שרצו לאפשר לאותם חיילים מסגרת המשך חקלאית גם בשנתם השנייה בצבא; וראשי המחלקה התיישבות של הסוכנות, לוי אשכול ורענן ויץ שניסו כל פתרון אפשרי כדי לייצב את מצב הביטחון בגבולות ולמנוע את פירוק מושבי העולים. שיתוף הפעולה בין האישים והגופים הוליד את רעיון ה**היאחזות**. ההיאחזות הייתה אמורה להיות נקודת יישוב המאושת בפלוגה של חיילים בודדים, שיעבדו בענפי המשק ובמקביל יקיימו פעולות ביטחון שוטף לאורך הגבולות ויאפשרו אורח חיים תקין ביישובים האזרחיים שבסביבה.

הרעיון צמח 'מלמטה' ועתה נדרש שומרונני לאשרו במטכ"ל צה"ל. לשם כך הוא הגיע עם 'נדונייה' מכובדת: הסכמה של ראשי המחלקה התיישבות להשתתף בחלק הארי של אחזקת החיילים וענפי המשק בהיאחזויות. באותה העת התמודד מטכ"ל צה"ל בראשות הרמטכ"ל יגאל ידין עם קיצוץ חד בתקציב הביטחון. כך אפשרה תוכנית ההיאחזויות "ללכת עם ולהרגיש בלי": מחד – יצירת כוח משמעותי של חיילים שעברו אימונים צבאיים בסיסיים ומוכנים להשתתף בפעולות מלחמתיות בהתראה קצרה; מאידך – עלות האחזקה של חיילים אלה תהיה נמוכה ולא תכביד על תקציב הביטחון. כך התבטא ידין בישיבת מטכ"ל בה הוצגה התוכנית:

"הנח"ל בא קודם כל על מנת לחזק את האלמנט הביטחוני של המדינה. החשוב ביותר בזמן שלום הם יישובי הספר, העולים לנו בזול יותר מבחינת תקציב הביטחון. כי אם אין יישובי ספר צריך ארבע דיביזיות לשמירה על הגבולות" (פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, 24.6.1951, ארכיון צה"ל).

בחודשי האביב של 1951 החלו פעולות הסברה בקרב החיילים מסיימי השנה הראשונה בנח"ל כדי לשכנעם להגיע להיאחזויות. מפקד הנח"ל, משה נצר, פרסם איגרת לחיילים הבודדים, והציג את היתרונות הערכיים בבחירה זו: "חיל הנח"ל מקווה שתבחר מרצונך בדרך החלוצית ביותר הכורכת את שני התפקידים: ביטחון והתיישבות, ומאפשרת לך תוך כדי שירותך הצבאי להניח יסוד לחיך האזרחיים – כמתיישב החי על תנובת אדמתו". כדי למשוך את הבודדים להגיע להיאחזויות נקבע כי בתום שנת השירות במקום הם יוכלו להחליט אם להישאר בהיאחזות בתור אזרחים (באותה העת שירות בצה"ל נמשך שנתיים), ואז בנייני המשק ומפעליו החקלאיים יעמדו לרשותם.

אולם המאמצים לא נשאו פרי. יעקב נעים, מג"ד גדוד 904 של הנח"ל, העיד כי בעת הקראת האיגרת של נצר לחיילים במחלקות הבודדים פרץ מעין מרד נגד ההליכה להיאחזויות. לפיקוד הנח"ל לא נותרה ברירה, ורבים מהחיילים שהקימו את ההיאחזויות הראשונות, נחלאים א' וגונן, הובאו

אליהן כנגד רצונם. דני מט, המפקד הראשון של נחלאים א', העיד לימים: "מאה החיילים, כולם בודדים שהובאו ממשקים שונים לאחר שבועיים של אימונים – צרחו במלוא גרונם, עוד בהיותם על המשאית – לא רוצים להיאחזות". גם בעת העלייה לגונן היו החיילים שלא רצו להגיע להיאחזות אתגר משמעותי. בעדות לאחר זמן מתואר כי בעת הנסיעה לנקודת ההיאחזות השוממת קפצו כמה חיילים החוצה מהמשאית הנוסעת, ולאחר שנתפסו על ידי המפקדים הובאו להיאחזות כשידיהם כבולות. לעומת זאת, בעת עליית ההיאחזות השלישית יטבתה היו הרוב המכריע של חייליה, לפי דו"ח של פיקוד הנח"ל, מתנדבים.

מלבד הממד האידיולי שבבחירת התיישבות מרצון, הניסיון לגרום לחיילים להתנדב נבע גם משיקול פרקטי: בניגוד למשימות צבאיות אחרות קשה להכריח חייל לעסוק בעבודה חקלאית לאורך זמן, במקום שבו הפיקוח מצד המפקדים מועט ואפשרויות ההשתמטות מעשייה הן רבות. ואולם, הניסיון ליצור את דרך ה'התנדבות מחובה' (כלשון האיגרת של נצר: "חיל הנח"ל מקווה שתבחר מרצונך בדרך החלוצית ביותר") בקרב ציבור שלא חונך על ערכי ההגשמה והחקלאות נידון לכישלון, לפחות בראשית הדרך. הכרעת פיקוד הנח"ל להביא את החיילים להיאחזות גם ללא רצונם מבטאת את זניחתה החלקית של האוטופיה ואת ההכרעה בדבר עמידה במשימה הצבאית של יישוב הגבולות.

שש ההיאחזויות הראשונות שקמו מיולי 1951 ועד אפריל 1953 – נחלאים א' (נח"ל עוז), גונן, יטבתה, דרדרה, עין גדי ומשלט 86 (בחן) – הורכבו בעת הקמתן מרוב של חיילים בודדים. החל מאוגוסט 1953, ועקב קיצוץ נרחב במצבת החיילים הבודדים בנח"ל, הפכו חיילי הגרעינים ההתיישבותיים של תנועות הנוער, שעד אותה תקופה רק מעטים מהם שירתו בהיאחזויות (למעט בשלבי האזרוח), לרכיב העיקרי של כוח האדם בנקודות.

המעבר מבודדים לחברי גרעינים לא נבע מכישלון השילוב של הראשונים: אף היאחזות לא התמוטטה מבחינה חברתית, ובשום מקום לא נרשם מרד נרחב נגד ביצוע הפקודות ונגד עבודות החקלאות, אף שהיו זרות לאורח חייהם של החיילים. חמש מתוך שש ההיאחזויות הראשונות הפכו ליישובים אזרחיים. השישית, דרדרה, פורקה בגלל שיקולים ביטחוניים ולא עקב כישלונה של פלוגת ההיאחזות. יתרה מכך, בשתי היאחזויות, יטבתה ועין גדי, ניסו בודדים לגבש גרעין התיישבותי שיאזרח את הנקודה. אמנם בסופו של דבר ניסיונות אלה לא יצאו אל הפועל, וכלל ההיאחזויות אוזרחו בידי חיילי גרעינים התיישבותיים, אך הם מעידים על התקדמות חינוכית מרשימה.

ההצלחה היחסית של היאחזויות הבודדים נבעה ממהלך פיקודי משולב שנוהל בידי מפקדי ההיאחזויות וקציני החינוך של פיקוד הנח"ל. בהיאחזויות הראשונות הונהגה רמה גבוהה של משמעת, ששולבה בדוגמה אישית של מפקדי ההיאחזויות. בנחלאים א' הוטלו עונשים חמורים, כמו זחילה בבוץ שליד האורווה, על חיילים שהפרו את הפקודות. בגונן שילב מפקד ההיאחזות, נח טסלר, הדרכה חקלאית מעמיקה יחד עם משמעת קפדנית בשביל להגביר את המוטיבציה. ברוך רם שהחליפו סבר כי יש לאזן את רמת המשמעת הגבוהה יחד עם דוגמה אישית מצד המפקדים הפועלים יום-יום עם חייליהם בשדה. מפקדה של עין גדי, מיכה הילב, השכיל לנצל את הניסיון התעסוקתי של חלק מהחיילים והשתמש במכונאים, בבנאים ובמסגרים שהיו ביניהם, וכך הגביר את המוטיבציה. מפקדים אחרים, כמו אמנון בלטינסקי מנחלאים א', הבינו כי החיילים נלהבים

יותר מביצוע פעולות ביטחוניות מאשר מעבודת השדה, ודחפו ליציאת חייליהם למאבקים ולפטרולים.

יחד עם הפעולות המשמעותיות פעלו קציני החינוך של הנח"ל במגוון תחומים, חינוכיים והסברתיים, כדי להגביר את ההזדהות של הבודדים עם המשימה ולשלבם בהווי 'ארץ ישראל העובדת'. שיעורי עברית, ידיעת הארץ וידיעת מורשת הנח"ל נערכו בצורה אינטנסיבית בכלל ההיאחזויות. בנחלאים א' נערכו ערבי הווי, שכללו ישיבה מסביב למדורה ושירי הארץ. ביחידות הנח"ל (לא רק בהיאחזויות) נערכה מעת לעת הקראה של קטעי עיתונות שעסקו בהישגי ההיאחזויות, שהוצגו כיחוד חנתי של ההתיישבות, במטרה להגביר את הזדהות החיילים עם משימותיהם. טקסי העלייה אל הקרקע הפכו לבמה חשובה להצגת חשיבות מפעל ההיאחזויות, כלפי חוץ וכלפי פנים. גם הכלים התעמולתיים של הנח"ל, 'במתנה נח"ל' הלהקה וצוות ההווי של הפיקוד, פעלו כדי להציג את ההיאחזויות כשיא ההתיישבות הביטחונית, והשיר 'הורה היאחזות' מוכר וידוע עד היום, שבעה עשורים לאחר הלחנתו. בנוסף, קציני הנח"ל דאגו לשלוח את פרי ביכורי האדמה של ההיאחזויות למנהיגי המדינה, כמו ראש הממשלה והרמטכ"ל, בטקסים רבי רושם.

פעולות אלה נערכו לאור דבריו של שומרוני, שהבין כי אפשר יהיה למשוך את הבודדים להיאחזויות אם תיווצר תחושה של אווונגרד כלפי השירות בהן, כפי שיצרו הפועלים העבריים בימי העלייה השנייה. לכן הן כוונו כלפי החיילים עצמם וכלפי מעגלים רחבים יותר במדינה, בשביל ליצור תחושה של ייחודיות וחלוציות.

הניסוי אכן הצליח, גם אם בצורה חלקית (שומרוני קיווה שהבודדים גם יאזרחו את ההיאחזויות, עניין שלא התממש). בסופו של דבר, פעולה שנרקמה כשיתוף פעולה בין מספר גופים ומטרתה העיקרית הייתה לאפשר לבודדים להמשיך בהגשמה ובחלוציות, הפכה למפעל משגשג בן יובל שנים, שהפך לדוגמה הטובה ביותר לקשר החי שבין התיישבות וביטחון בחזון ובמעשה הציוני.